

Н.Ю. Мельничук
д. ю. н.,
професор,
проректор з навчальної частини
Львівського університету бізнесу та права
М. Сьома
аспірант
Львівського університету бізнесу та права

ЕВОЛЮЦІЯ КАТЕГОРІЙ ПРАВОПОРУШЕННЯ ТА АДМІНІСТРАТИВНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

У статті піднімається проблема змістового наповнення поняття правопорушення та відповідальність в історичному аспекті. Досліджуються внутрішньосистемні елементи понять правопорушення та адміністративна відповідальність. Автор доводить, що ці поняття мають категорійний статус.

Ключові слова: *правопорушення, поняття, категорія, адміністративна відповідальність, статус.*

В статье поднимается проблема содержания понятий правонарушение и ответственность в историческом аспекте. Исследуются внутрисистемные элементы понятий правонарушение и административная ответственность. Автор считает, что эти понятия обладают категориальным статусом.

Ключевые слова: *правонарушение, понятие, категория, административная ответственность, статус.*

The article raised the problem of the semantic content of the notion of an offense and responsibility in historical perspective. We investigate notions of intersystem elements of the offense and administrative responsibility. The author argues that these concepts are categorical status.

Key words: *offense, concepts, categories, administrative responsibility, status.*

Постановка проблеми. Процеси євроінтеграції потребують визначення інваріантів правових категорій. З огляду на це актуальною стає проблема виявлення внутрішньосистемних елементів правових категорій й, зокрема, таких як "правопорушення" та "адміністративна відповідальність". Виокремлення складових цих категорій сприятиме адаптації національного законодавства до європейського.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В історико-правовому ракурсі формування категорій "правопорушення" та "адміністративна відповідальність" досліджували О. І. Остапенко та Л. О. Остапенко [1]. Становлення адміністративного права України і в цьому контексті формування категорій адміністративного права вивчали В. М. Кампо, Р. Н. Нижник, Б. П. Шльоєр [2]. К. Л. Бугайчук досліджував сутність адміністративного проступку, його місце серед інших правопорушень, причини та умови, що сприяють вчиненню адміністративних проступків, основні форми профілактики адміністративних проступків [3].

Проблему змісту понять правопорушення та адміністративна відповідальність піднімали В. Б. Авер'янов, О. Т. Барабаш, Д. Н. Бахрак, Ю. П. Битяк, І. П. Голосніченко, С. Т. Гончарук, Т. О. Гуржій, Е. В. Додин, В. В. Зуй, Л. В. Коваль, І. Б. Коліушко, Т. О. Коломонець, О. В. Кузьменко, Д. М. Лук'янець, І. В. Максимов, С. Г. Стеценко та ін. Однак складові категорій "правопорушення" та "адміністративна відповідальність" в історико-правовому ракурсі не досліджувались.

Мета статті полягає у тому, щоб на засадах аналізу етапів еволюції понять "правопорушення" та "відповідальність" виявити інваріантні внутрішньосистемні компоненти цих категорій.

Виклад основного матеріалу. Проблема змістового наповнення категорій правопорушення та відповідальності відходить своїм корінням в античні часи. Ще Анаксимандр стверджував, що "речі" за свою нечестивість "отримують відплату одна від одної" [4, с. 45]. Як вважає Н. Мельничук, натурфілософ Анаксимандр мав на увазі не лише природні явища, а й соціальні реалії, осмислюючи їх у тих координатах, у яких природа перебуває із суспільством у єдиному просторі, універсальність якого, як всеохоплення, виводиться з апейрона. У цьому просторі осмислюється факт порушення речами заданої міри, тобто переступу межі, яка уособлює собою право. За цей переступ особа отримує покарання, несучи відповідальність за порушення справедливості. Піфагорійці вважали, що людина повинна оберегати правовий порядок, порушення розглядалося на фоні протиріччя між всезагальною основою світу і буттям людей в контексті осмислення закону як такого, що задає межу людській поведінці [5, с. 121–122, 130].

Для того, щоб зрозуміти, який зміст містило у собі поняття правопорушення та юридична відповідальність у добу Античності, необхідно зрозуміти, чому представники античної філософії, апелюючи водночас і до державного і до божественного закону, все таки визнавали, що в державі має панувати саме "земний", "державний" закон або "писане право". Наприклад, Геракліт, шануючи божественний закон, як такий, що "простягається так далеко, як хоче, і над усім панує і все підпорядковує", тим не менш наголошував на онтологічному верховенстві "земного" закону, за який народу належить "битися, як за свої стіни". Солон, у процесі реалізації правових реформ, скеровував увагу громадян саме до "земного" закону як такого, що нехтування ним загрожує державі втратою свободи. І навіть софісти (Антифонт, Гіппій, Протагор), яких нерідко вважали супротивниками "писаного" закону, попри те, що світоглядно визнавали пріоритет божественного (або природного) закону, наголошували на потребі панування в державі саме закону "державного". Усвідомлюючи відносність земного закону, як змінюваного в часі та просторі, та його недосконалість (хоча б уже з огляду на те, що він створений людьми), софісти все-рівно обстоювали необхідність панування у державі саме "земного" закону, оскільки розуміли, що неповага до нього може спричинитися до збурень. Саме тому вони обурювались вченням Калліклеса. Попри те, що сміливий і незалежний у своїх поглядах Антифонт, очевидно, розумів, що Калліклесову аристократичну концепцію можна скоріш потрактувати як невдале калькування Демокрітового твердження щодо того, що мудрецю не потрібні закони, він, усвідомлюючи небезпеку онтологічної абсолютизації природного закону широким загалом, дистанціювався від Калліклеса, продовжуючи прищеплювати своїм учням правові знання, базовані на визнанні необхідності верховенства саме "державного" закону.

Наведемо у приклад й Платона, який хоча й вважав, що усе суще підпорядковується закону Божественному, а джерелом законодавства є Бог [6, с.385], тим не менш наголошував на потребі панування у державі саме "писаного" закону. Та й його вчитель Сократ також, визнаючи існування закону Божественного, стверджував, що держава повинна ґрунтуватися на законах держави. Правопорушення Сократ розглядав як переступ закону, а відповідальність – як засіб забезпечити людину від подальшого нехтування законом [7, с. 342].

Арістотель, який оперував не лише поняттям закон, а й поняттям право, зокрема – "природне право" та "державне право" – також не сумнівався у тому, що в державі повинне панувати "державне право", яке він трактував наступним чином: "Державне право[суддя] частково є природним, частково – узаконеним; воно є природним, якщо повсюдно має однакову силу і не залежить від визнання і невизнання [його людьми]... Природне незмінно і повсюдно має ту ж силу; так, наприклад, і тут, і в Персії вогонь обпікає.. Для богів, у кожному разі, [змінюваність], очевидно, зовсім виключена, а для нас, хоча і можливе дещо [правове] від природи, все це, однак, мінливо, і разом з тим одне існує від природи, інше – не від природи... Ті з правових [установлень], що засновані на угоді і взаємній вигоді, можна уподібнити мірам; дійсно, міри для вина і хліба не скрізь рівні... Подібно і правові [установлення], не природні, а людські, не бувають повсюдно тотожні, оскільки і державні устрої [не повсюдно тотожні], тоді як найкращим за природою повсюдно є одне" [8, с.146–147]. Саме Арістотель уперше дав потрактування поняття протиправності як порушення права, трактуючи останнє як "частково природне, частково узаконене". На цьому тлі відповідальність розглядається в контексті "відновлювального" права, яке тлумачиться наступним чином: "Немає різниці, хто у кого вкрав – хороший у поганого, чи поганий у хорошого – і хто здійснив блуд – хороший чи поганий; закон обходить з людьми як з рівними, враховуючи різницю лише з точки зору шкоди: хто вчиняє неправосудно і хто зазнає неправосуддя; хто завдав шкоду і кому вона завдана" [8, с.139]. Таким чином, Арістотель уперше заговорив про суспільну шкідливість правопорушення.

У добу Середньовіччя акцент здійснюється на теоцентризмі. Тертуліан трактує правопорушення як переступ водночас людського та Божого закону. У ролі першопочаткового закону виступає той, що був даний Богом Адаму та Єві. Моїсеев закон трактується як похідний, а Новий завіт – як реформований відповідно до вимог часу Закон Моїсея [9, с. 105]. Таким чином, правопорушення включає у себе не лише переступ позитивного закону, а передусім порушення закону, даного Богом. Правопорушення Тертуліан трактує як дію, виводячи вину з активної діючої сили [9, с. 27].

Св. Августин тлумачить правопорушення передусім як порушення Божої заборони. Перше правопорушення, на його думку, вчинив Адам. Однак філософ не ігнорує й людський закон, порушення якого також розглядається ним як правопорушення, з тією лише різницею, що Божий закон виступає як досконалий, вічний, а людський – як недосконалий та змінюваний (створений у недосконалому і плінному "граді земному") [10, с. 150; 570]. Тома Аквінський також стверджував, що Боже право (Вічне) – це закони, які дані Богом. Людське право – закони, встановлені людиною. Так само, як і Арістотель, він вважав, що протиправним учинком є порушення саме людського права [11].

У період Відродження акцент зміщується у сферу антропоцентризму. Голландський юрист і філософ Гуго Гроцій вважав, що громадянин, який переступає закон, не лише наносить шкоду людям, а й підриває благополуччя своїх нащадків. Так само, як і Тертуліан, він апелював до Закону Божого як такого, що був тричі даний людям, однак протиправність трактував як переступ "земного" закону [12, с. 48–49, 469]. Вдаючись

до осмислення шкоди правопорушення, Станіслав Оріховський також стверджував, що протиправні вчинки наносять шкоду як постраждалим, так і усьому суспільству [13, с. 45].

Томас Гобс, представник Нового часу, вважав, що правопорушення – це порушення права, яке являє собою діяння, на відміну від гріха, котрий може бути не лише дією, а й думкою [14, с. 385]. Протиправність у Гобса – це також порушення законодавства, яке передбачає наявність вини. Гобс визнає природний закон, який трактує як Божественний, що "звучить у людях", втілюючись у природному розумі [14, с. 64–65]. Однак у державі, переконаний він, першість належить закону позитивному, тобто закону, встановленому людьми, порушення якого, так само, як і порушення закону природного, наносить шкоду суспільству. За порушення права особа, за Гобсом, несе відповідальність, передбачену державною владою щодо тієї людини, яка здійсненням чи нездійсненням певного вчинку, скоїла правопорушення [14, с. 190].

Монтеск'є підходив до порушення права передусім, розмежовуючи діяння та думку. Остання, стверджував він, не може трактуватися як переступ права. Порушення права він розглядав як таке, що завдає шкоду суспільству. Філософ виділяв три типи права: міжнародне, політичне та цивільне. Протиправний вчинок трактувався як порушення законодавчого права [15, с. 320]. Ще один представник Просвітництва, Руссо, розглядав порушення права в контексті позитивного права, тобто як порушення законів. Останні Руссо вважав необхідною умовою громадянської асоціації і співжиття. Творцем законів філософ вважав народ. Однак народ, на його думку, хоча завжди бажає блага, не завжди бачить у чому воно. Між тим створення системи законів – справа велична і важка, котра вимагає великих знань й проникливості. Тому, вважає Руссо, виникає потреба у Законодавцеві. Під останнім маються на увазі засновники держав, реформатори в галузі політики і права. "Той, хто бере на себе сміливість дати установлення якомусь народу, – наголошує Руссо, – повинен відчувати себе здатним змінити людську природу, перетворити кожного індивідуума, який сам по собі є певне замкнене й ізольоване ціле, у частину більш крупного цілого, від якого цей індивідуум у певному розумінні отримує своє життя і своє буття; переінакшити організм людини, щоб його зміцнити; поставити на місце фізичного і самостійного існування, яке усім дане природою, існування часткове (узгоджене з цілим) і моральне. Діяльність такого законодавця просвіщає народ і підготовлює необхідний ґрунт для його виступу у ролі законодавця. Головне, вважає Руссо, не закони, а законодавча влада – "серце Держави": не закони є серцем життя Держави, а законодавча влада [16, с. 179]. Руссо поділяє закони на політичні (головні), які передбачають відношення цілого до цілого (суверена до держави); громадянські, що регулюють відносини громадян між собою чи з державою, а також кримінальні закони, котрі регулюють відносини між людиною і законом. До четвертого виду законів Руссо зараховує неписані закони, як-от, звичаї, суспільну думку: ці закони вкарбовані не у мармурі, ані у бронзі, а в серцях громадян; вони утворюють істинну сутність Держави; вони з дня у день набувають нових сил; коли інші закони старішають чи слабшають, вони повертають їх до життя чи поповнюють їх, зберігають народу дух його перших встановлень і непомітно заміняють силою звички силу влади [16, с. 190–191].

До поняття протиправності звертався й Вольтер, стверджуючи, що мається на увазі порушення закону. Він писав лише про позитивний закон, наголошуючи на тому, що відповідальність за порушення права повинна усвідомлюватися людиною в тому числі і як вина. Філософ виступав за справедливий суд, який здатен адекватно визначити міру відповідальності людини. Необхідно, вважав він, карати людину не за поведінку в цілому, а за конкретне діяння. "Скільки нещасних, писав Вольтер, було зраджено і віддано катам безчесними і несправедливими судьями, які спокійно, без докору сумління, засудили їх до страти..." [17, с. 205].

Певні позиції просвітителів знаходили відображення у законодавчій сфері. Так, у ст. 5 Декларації прав людини та громадянина 1789 р. було зазначено, що "закон має право забороняти лише дії, шкідливі для суспільства. Все, що не заборонено законом, те дозволено і ніхто не може бути примушений робити те, що не приписано законом". У ст. 8 зазначалось, що "ніхто не може бути покараний інакше, аніж в силу закону, прийнятого і оприлюдненого до здійснення правопорушення і належним чином застосованого". В контексті цих статей у Кримінальному кодексі 1791 р. (ст. 35) вказувалось на те, що "всі покарання окрім тих, які встановлено вище, підлягають відміні". У Декларації прав людини і громадянина, запропонованій Максимальном Робесп'єром зазначалося: "Закон не може захищати те, що є шкідливим для суспільства; він вправі приписувати лише те, що для суспільства корисне.", а у статті 25 вказувалось: "Будь-який акт, скерований проти свободи, безпеки чи власності людини, незалежно від того, ким цей акт здійснюється... за винятком випадків, які визначені законом, і форм, які ним приписані, є свавільний і не чинний..." [18, с. 91 – 92]. У Кодексі про злочинні діяння і покарання 3 брюмера IV року (25 жовтня 1795 р.) констатувалось, що "злочинним діянням (delit) є здійснення того, що заборонено, і невиконання того, що приписано законами, які мають своєю метою охорону суспільного порядку і публічного спокою". У Кримінальному кодексі 1810 р. у ст. 4 зазначалося, що порушення, проступок, злочин не підлягають покаранню, якщо закон про відповідальність прийнятий після їх здійснення.

Представник українського Просвітництва Григорій Сковорода, піднімаючи проблему переступу закону, перш за все розрізняв Божий закон і людський, а саме: "Закон Божій перебуває вовьки, а челоувьческія преданія не вездь и не всегда.

Закон Божій єсть райское древо, а преданіє – тнь.

Закон Божій єсть плод жизни, а преданіє – листвие. Закон Божій єсть Божіє в человеке сердце, а преданіє єсть смоковный лист, часто покрывающий ехидну. Дверь храма Божія єсть Закон Божій, а преданіє єсть приделанный к храму притвор. Сколькo преддверіє от алтаря, а хвост от головы, столь далече отстоит преданіє.

У нас почти вездѣ несравненную сію равность сравнивают, забыв закон Божій и смѣшав с грязью человѣческою воедино, даже до того, что человѣческыя враки выше возносятся; и, на оныя уповая, о любви не подумают, да исполнится сые: "Лицемеры! За преданія ваша разористе закон". Все же то єсть преданіє, что не Божій закон" [19, с. 25].

Божій закон Скворода вважав джерелом людського закону і називав його універсальним, єдиним Законом, "життям", "правдою", "истиною" [19, с. 21]. Цей Закон полягає в любові і скеровує до щастя не лише окрему людину, а й держави "Нѣт слаже для челоуѣка и нѣт нужнѣе, как щастіє; нѣт же ничего и легоче сего... Щастіє в сердць, сердце в любви, любовь же в законъ вѣчнаго". Божій Закон, вважає Г. Скворода – універсальний, єдиний, повсюдний, вічний ("пребывает вовѣки") [19, с. 14–15]. Причину порушення закону Г. Скворода вбачає у поганому вихованні. "Закон неумолкно продолжает речь свою, и она не иное что єсть, как повсеместного естества Божья невидимое лицо и живое слово, тайно ко всѣм нам внутрь гремящее. Но не хотим слушать советов ея, один за лишеним слуха, а самая большая часть – по нещасному упрямству, от худого зависящему воспитанья" [19, с. 20]. Втім, не менша роль, на його думку, належить "людському закону", який керує життям людей у державі. На відміну від вічного, сталого, незмінного і повсюдного Божого закону, людський – змінний у часі і просторі ("разные в разныхъ вѣках и народах", має різні "печати и улы"). Однак справжню спільність ("слитность") між людьми Г. Скворода вбачав не лише у спільності мови, віри і звичаїв, а й у спільності законів. Закон – це мир, надія і майбутнє (його герб "голубь с масличною во устахъ вѣтвюю"), а беззаконня – смерть для живої людини [19, с. 19–20]. Тих, хто здійснює протиправні вчинки, тобто переступає цей закон, Г. Скворода називав "звѣрями", "скотами", "стадом свиням", "вепрями", "псами", "змїями". Це – люди, які (на відміну від "трудолюбствующаго челоуѣка") забувають про все, в тому числі й про закон, оскільки "о брашнѣ и чревь сердце хамское любомудрствует [19, с. 25]. Таким чином, правопорушення у Сквороди включало у себе поняття переступу права та вини. Скворода також піднімав проблему щодо переступу права як вчинку, який наносить шкоду суспільству.

У XIX столітті до поняття правопорушення звернувся Гегель, який розглянув його крізь призму теорії заперечення заперечення. Правопорушення було потрактоване як заперечення права, а відповідальність, що її підставою воно стало, як заперечення заперечення. Акцентуючи на понятті позитивації, Гегель стверджував, що порушення, заподіяне в собі суцїй волі (а водночас також й волі порушника, як і волі того, хто зазнав порушення), не має в цій у собі суцїй волі як такій позитивного існування так само, як вона його не має в порожньому продукті. Для себе ця в собі суцїа воля (право, закон у собі) – це те, що не існує зовні, а, отже, і не може бути порушеним. Позитивне існування порушення – це лише особлива воля злочинця. Отже, порушення цієї волі стає відновленням права [20, с. 95].

Фахівці з юриспруденції у XIX столітті головним чином зосереджувались на понятті протиправності. Так А. Фейербах вважав, що протиправний вчинок – це порушення правопорядку. С. Будзинський стверджував, що правопорушення – це переступ закону. О. Кістяківський вважав, що протиправність – це порушення закону [21, с. 259] або порушення права [22, с. 48]. М. Сергєєвський під правопорушенням мав на увазі порушення норм порядку [23, с. 51–52]; М. Таганцев трактував правопорушення як посягання на норму.

Висновки. Аналіз історичної еволюції понять правопорушення та адміністративна відповідальність дає підстави стверджувати, що історично сформувались такі внутрішньосистемні елементи поняття правопорушення, як протиправність, винність, суспільна шкідливість, карність. Еволюція поняття "правопорушення" щільно пов'язана з розвитком поняття "право". В різні історичні періоди поняття правопорушення трактувалося по-різному в залежності від змістового наповнення категорії права. Адміністративна відповідальність першопочатково містила у собі елемент покарання, однак, на відміну від цієї категорії, домінуючою мала не компонент кари, а перевиховання.

Література

1. Остапенко О. І. *Адміністративно-правовий захист встановленого порядку в країні* / О. І. Остапенко, Л. О. Остапенко. – Львів: ЛДУВС, 2007. – 345 с.
2. Кампо В. М. *Становлення нового адміністративного права України* / В. М. Кампо, Р. Н. Нижник, Б. П. Шльоєр. – К. : Юрид. книга, 2000.
3. Бугайчук К. Л. *Адміністративні проступки: сутність та організаційно-правові заходи їх профілактики* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 "Теорія управління, адміністративне право і процес, фінансове право" / К. Л. Бугайчук. – Х., 2002. – 20 с.
4. Маковельський А. *Досократики* / А. Маковельський. – Казань, 1942. – 352 с.

5. Мельничук Н. Ю. Категорії "злочин" та "покарання у філософсько-правовому вимірі дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : 12.00.12 / Мельничук Наталія Юріївна. – Львів, 2010. – 370 с.
6. Платон. Законы / Платон ; [пер. с древнегреч. А. Егунов] // Платон : [сочинения : в 3 т.]. – М. : Мысль, 1972. – Т.3. – Ч.2. – С. 83 – 478. – (Философское наследие).
7. Платон. Горгий / Платон ; [пер. с древнегреч. С. Маркиш] // Платон : [сочинения : в 3 т.]. – М. : Мысль, 1968. – Т. 1. – С. 257 – 365. – (Философское наследие).
8. Аристотель. Никомахова этика / Аристотель ; [пер. с древнегреч. Н. Брагинская]. – М. : АСТ, 2006. – С. 5 – 279. – (Philosophy).
9. Тертуллиан. Апология / Тертуллиан. – М. : ООО "Изд-во АСТ"; СПб: "Северо-Запад Пресс", 2004. – 423 с.
10. Августин. О граде Божием : книги I – XIII / Аврелий Блаженный Августин ; [сост. и подг. текста к печати С. И. Еремеев]. – СПб. : Алтея ; К. : УЦИММ-Пресс, 1998. – 588 с.
11. Аквинский Ф. Сумма против язычников / Фома Аквинский ; [пер. с латин. Т. Ю. Бородай]. – Долгопрудный : Вестком, 2000. – 464 с.
12. Гроций Г. О праве войны и мира / Гуго Гроций ; [пер. с латин. А. Сакетти]. – М. : Ладомир, 1994. – 868 с.
13. Оріховський С. Напучення польському королеві Сигізмунду Августу / Станіслав Оріховський // Українські гуманісти епохи Відродження : антологія : у 2 ч. – Ч.1. – К. : Наукова думка : Основи, 1995. – 423 с. – С. 23 – 61.
14. Гоббс Т. Философские основания учения о гражданине / Томас Гоббс. – Мн.: Харверст, М. : АСТ, 2001. – 304 с.
15. Монтескье Ш. О духе законов / Шарль Монтескье // Избранные произведения. – М. : Изд. полит. лит., 1955. – С. 159 – 733.
16. Руссо Ж. Ж. Об общественном договоре, или принципы политического права / Ж. Ж. Руссо // Руссо Ж. Ж. Об общественном договоре. Трактаты. – М. : КАНОН-пресс, Кучково поле, 1998. – С. 195 – 322.
17. Вольтер. Избранные произведения по уголовному праву и процессу / Вольтер ; [пер. с франц. Н. Латшин]. – М. : Госюриздат, 1956.
18. Буонаротти Ф. Заговор во имя равенства, именуемый заговором Бабефа / Филипп Буонаротти ; [пер. с франц. Э. А. Желубовская]. – М.-Л, 1948. – 426 с.
19. Сковорода Г. Начальная дверь ко христианскому добронравью // Григорій Сковорода : твори : в 2 т.. – Т. 1 – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 14 – 26.
20. Гегель. Философия права : соч. в 7 т. / Георг Вильгельм Фридрих Гегель ; [пер. с нем.]. – М. – Л. : Соцэкгиз, 1934. – Т. 7. – 380 с.
21. Кистяковский А. Ф. Элементарный учебник общего уголовного права : Общая часть. Т. I / А. Ф. Кистяковский. – К. : Университетская типография, 1875. – 413 с.
22. Кистяковский А. Ф. Элементарный учебник общего уголовного права с подробным изложением Начал Русского Уголовного Законодательства : Часть общая. Ч. 1. / А. Ф. Кистяковский. – Изд. второе, испр. и дополн. – К. : Тип. И. и. А. Давиденко, 1882. – 930 с.
23. Сергеевский Н. Д. Русское уголовное право: Часть общая : пособие к лекциям / Н. Д. Сергеевский. – СПб. : Тип. Стасюлевича, 1913. – 397 с.